Szilágyi Gábor

Egy „csacsi intellektuel” a szélsőségek századából

Gondolatok *Federico Sánchez önéletrajzát* olvasva

„Párizsban senki voltam, Budapesten pedig valaki!” – írta Jorge Semprún 1989-ről *Szívélyes üdvözlettel Federico Sánchez* című könyvének magyarra fordított töredékében.[1] Az állítás objektív igazságtartalmát itt nincs mód vizsgálni, 2021-ben azonban úgy tűnik, hazánkban sem igen tartják már nyilván a 20. századi francia (és/vagy spanyol) irodalom fontos figuráját, a szélsőségek korára kritikusan emlékező és emlékeztető értelmiségit, a náci koncentrációs tábort és spanyol kommunista pártvezetést „megjárt” írót. Semprún két könyvének címében szerepel egykori mozgalmi álneve – a két mű további sajátossága, hogy egyiknek sincs magyar kiadása. Az alábbiakból feltehetően kitűnik, hogy 1989 előtt miért nem fordították le a *Federico Sánchez önéletrajzát*[2] – mégis rejtély, hogy ezt a hiányosságot az azóta eltelt évtizedek során sem sikerült pótolni.

Az *Autobiografía* persze elsősorban a spanyol olvasóközönségnek szól(t) – nem véletlen, hogy korábbi műveivel ellentétben Semprún e könyvét anyanyelvén írta –, mégis tanulságos olvasmány bármely más európai nép tagjai számára, különösen, ha azok történetében van valamiféle kapcsolódás a kommunizmushoz. A totalitárius ideológiával „bűnbe esett”, majd múltjával le- és elszámoló, a hiteles baloldaliságot kereső értelmiségi figurája a magyar olvasó előtt is ismerős – bizonyos szempontból „nostra res agitur”. A szerkesztői problémafelvetésben fejtegetett értelmiségi magatartás, a totális hatalomnak való behódolás 20. századi motivációiról éppúgy érvényes mondanivalót tartalmaz, mint a tévút felismeréséről, annak a szó eredeti jelentése szerinti értelmiségihez illő meghaladásáról, illetve megtagadva-vállalásáról is. Arról tehát, amit József Attila így írt le: „Elegendő harc, / hogy a múltat be kell vallani” – vagy Petri György szavaival: „Amiben hittem, / többé nem hiszek. / De hogy hittem volt, / arra naponta emlékeztetem magam. / És nem bocsájtok meg senkinek.”

Szilágyi Gábor (1983) tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala.

1 Semprún, Jorge: Szívélyes üdvözlettel Federico Sánchez (Részlet a hasonló című könyvből). *Magyar Lettre Internationale,* 20. szám (1996. tavasz), 11.

2 A könyvből néhány oldal megjelent 1986-ban szamizdatban. Lásd Semprún, Jorge: Federico Sánchez önéletrajzából. *Máshonnan Beszélő,* 5. szám, 18–20.

A könyv kompozíciója mindazok számára, akik *A nagy utazás*t ismerik, nem lesz idegen. Az „én" – akiről már a 11. oldalon kiderül, hogy „te", hiszen az 1976–1977-es Jorge Semprún nem tekinti önmagát az ábrázolt Federico Sánchezzel azonosnak, noha vállalja annak múltját, ezt a megoldást az elbeszélői attitűd kettőssége (visszatekintő és önvallató) miatt alkalmazza – emlékezetében megelevenedik a Spanyol Kommunista Párt Végrehajtó Bizottságának (így hívták akkor a Politikai Bizottságot) 1964. áprilisi ülése egy Prága melletti kastélyban. Ekkor a testület két tagja, Sánchez-Semprún és Fernando Claudín tagsági jogát felfüggesztették, amit nemsokára a pártból való kizárásuk követett. Innen indulnak útjukra az ismert semprúni módon az asszociációk, alapvetően az 1947 és 1976 közötti éveket átfogva, a szövegből gyakran kiszólva, az idősíkokat egymásba játszva, voltaképpen végigtekintve egész – politikai – életén, amelyen belül minden részlet mindennel összefügg.

Persze ha Semprún könyvének olvasója – amint ez jelen esetben előfordult – a kommunista mozgalommal foglalkozó történész, az írói kompozíción túl elsősorban arra koncentrál, amit a szerző múltjának e fejezetéről elmond. Hangneme nem a bűnbánaté, hanem a marxizmuson nevelkedett gondolkodóhoz illőn a kritikáé és önkritikáé. Hamar leszögezi: „Én nem felejtem el a múltamat" (21), ennek bizonyítására írta meg könyvét. Az idézett mondatból kitűnik, hogy véleménye szerint mások nagyvonalúbbak saját múltjuk bevallásával – és hamarosan kiderült, hogy mindenekelőtt kire gondolt: Santiago Carrillóra, az SKP 1960–1982 közötti főtitkárára. Ha lehet egy ilyen, a non-fiction műfajába tartozó könyvet illetően negatív hősről beszélni, Carrillo jó eséllyel pályázhatna e címre. Semprún „intellektuel" nézőpontjából ő az, aki végigcsinált minden elképzelhető politikai fordulatot, így végső soron egyetlen jelzőben foglalható össze tevékenysége: opportunista (274). A magyar olvasó feltehetően nem tud sokat Santiago Carrillóról. Ha alaposan jártas a nemzetközi kommunista mozgalom és az 1945 utáni magyar történelem témaköreiben, kétszer is találkozhatott a Kossuth Kiadó zárt terjesztésű, számozott, a pártállam vezetése számára készített sorozatában a nevével. Egyrészt *Az eurokommunizmus és az állam* című könyve, másrészt a Régis Debray-jel és Max Gallóval folytatott portréinterjú, a *Spanyolország holnapja* vált ily módon olvashatóvá a „kiválasztottak" számára. A magyarul hozzáférhető forrásokból tehát egy progresszív, Moszkvával is szembeszálló nyugati kommunista vezető képe rajzolódik ki. Paul Preston brit történész 2015-ös életrajzi kötete azonban már címében is beszédes: *Az utolsó sztálinista*.[3] Carrillo életútja valóban tanulságos, a Semprún által hosszan idézett beszédek és cikkek kitűnően illusztrálják Szabó Miklós tézisét, amelyből azóta posztumusz könyvcím lett: a jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal. Ez az a magatartás, amelyet Semprún számon kér egykori elvbarátain, és amely miatt erős, nemritkán kíméletlen kritikát fogalmaz meg a kommunizmussal szemben.

3 Preston, Paul: *The Last Stalinist. The Life of Santiago Carrillo.* London, 2014, William Collins.

A kritika természetesen akkor hiteles, ha a bíráló önmagára is érti. Ezzel Semprún is tisztában volt, mégpedig régóta, hiszen legjobb művei az emlékezésre épülnek. Hosszan idézi, sőt elemzi addig mappák mélyén rejtőző írói zsengéit, La Pasionaria (van-e még hazánkban, akinek ez az „eposzi jelző" mond valamit? – Dolores Ibárruriról, a spanyol KP főtitkáráról, később elnökéről van szó) dicséretét zengő sztálinista költeménykísérleteit, egy mozgalmár színdarabot, amelyet végül nem mutattak be, mert az SKP fiók-Zsdanovjai szerint túl kevéssé domborította ki benne a párt vezető szerepét – akár a Déry Tibort pellengérre állító *Felelet*-vitából is ismerős lehet ez a vád. Arról, hogy miért lett „sztalinizált értelmiségi", külön nem ír – de talán nem is szükséges. Visszapillantásában elég egyenes az út a Hegelt, majd Marxot és Lukács Györgyöt búvó egyetemistától a burgundiai maquis antifasiszta ellenállójához. Semprún felvázolja mindazon elemeket, amelyek meghatározták világlátását. Ezek: az illegalitás, vagyis önmaga kívül helyezése minden társadalmi normán, így meglelve az önazonosságot; a politika mint életsors; és végül: a szabadság. És ez utóbbinál kell jól ügyelni: a kommunista mozgalom korábbi kiábrándultjaihoz (pl. Koestlerhez) képest Semprún mindenképpen újat mond, hiszen itt derül ki, hogy a sztálini kirakatperek, a Molotov–Ribbentrop-paktum után is volt akkora varázsa a kommunizmus eszméjének, hogy elköteleződjön mellette, benne látta ugyanis a szabadság megvalósításának útját (ahogy erről *A nagy utazás*ban beszámol). Az 1945-öt követő években pedig Nyugat-Európában sem volt más arca a kommunistaságnak, mint a sztálinizmus. 1947-re így jött létre a sztalinizált értelmiségi Jorge Semprún.

A „kommunistának maradni" dilemmája az „önéletrajz" tulajdonképpeni fő kérdése. Mikor jelentek meg a kételyek a Federico Sánchezzá mutálódott Semprún világképében? Mikor kezdett eltávolodni a párttól? A szöveg tanúsága szerint e folyamat már 1952 végén elkezdődött, és 1964-ig tartott. Sem a Tito-ellenes Kominform-kampány, sem a Rajk-per nem ébresztett benne akkora kételyeket, hogy ne fogadja el a párt hivatalos magyarázatát. A Slánsky-perben (amely sokban a csehszlovák „Rajk-ügynek" tekinthető, az 1952-es sztálini vonalvezetésnek megfelelően jórészt anticionista koncepció szerint) kivégezett Josef Frank koncepciós beismerő vallomása mégis elindított valamit – Frank ugyanis Semprún rabtársa volt Buchenwaldban, így saját tapasztalatból tudta, hogy nem lehetett Gestapo-ügynök. SKP-tól való elfordulása mégsem következett be ekkor, ugyanis nagyjából Sztálin halálával egy időben küldték először illegális pártfeladattal Madridba. Ekkortól pedig majdnem egy évtizeden át az ott végzett tevékenység állt élete középpontjában. Követte természetesen a világmozgalomban zajló történéseket (mindenekelőtt a szovjet párt XX. kongresszusát), és látta, mennyire féloldalasan fordult szembe az SKP saját sztálinista múltjával, a Franco-diktatúra elleni mozgalmi munka mégis elnyomta kételyeit. Az ennek kapcsán írottak, az illegalitás hétköznapjainak megidézése segíthet az 1945 előtti magyar kommunisták életébe, világlátásába való betekintésben. Meggyőző a személyes szabadságról és az egymásra-utaltságról írottak

egybefonása: az illegális pártmunkás attól kezdve nem szabad, hogy kapcsolata lebukott. Akkortól szabadsága időleges mindaddig, mígnem kiderül, hogy a lefogott elvtársa nem „köpött" (72). Semprún érezhető szimpátiával és nagyrabecsüléssel ír mindazokról, akik valóban kockázatot vállaltak – velük állítja szembe az emigráció kényelmében irreális, vágyálmok meghatározta politikát kiötlő pártvezetést.

Marad a kérdés, hogy minden szembenállás ellenére miért maradt az SKP-ban, annak vezető testületeiben? Miért zárták amazok ki őt, és miért nem vállalta ő a szakítást? Maga is hitt abban, amit az „antitézis", Carrillo így fogalmazott meg: „jobb annak, aki a pártban, a párttal együtt téved, mint annak, akinek a párton kívül, a párttal szemben van igaza" (384)? A válasz elmarad, noha ez adhatna kulcsot egy egész nemzedék politikai magatartásához, mégpedig a vasfüggöny mindkét oldalát vizsgálva. Két tényezőből mégis levonhatunk erre vonatkozóan következtetéseket. Semprún illegális elvbarátai iránti szolidaritásából adódhat, hogy el akarta kerülni a cserbenhagyás látszatát. Másrészt leírja könyvében, hogy *A háborúnak vége* című 1965-ös filmforgatókönyvének hőse, az éppen e szolidaritás miatt a pártmunkát kiábrándultan is folytató Diego Mora ekkoriban „előbbre tartott", mint Semprún, akinek 1964-ben még lehettek olyan erős kötődései a kommunizmushoz, amelyek a vezető funkcionáriusok feletti kiábrándultságát ellensúlyozták.

A könyv címe szerint *Federico Sánchez önéletrajza,* a „címszereplő" azonban nem érthető meg az SKP nélkül. Mint kiderül, a könyv megírásának oka is az volt, hogy a *Spanyolország holnapja* interjúkötetben Carrillo olyan indokokkal magyarázta a két „intellektuel" pártból való kizárását, amelyekkel Semprún mélységesen nem értett egyet, az interjú e pontjait egyenesen hazugnak nevezi. Ábrázolásában egyébként Carrillo volt az, aki a kötetben – a kérdezőkkel szemben, akik „Semprún"-ról beszéltek – Federico Sánchezt emlegette, aki tehát ezt a rég elfeledett figurát újra életre keltette (aki aztán ezzel a kötettel vágott vissza).

Carrillót is beleértve, a hivatásos pártfunkcionáriusokat – és persze rajtuk keresztül a pártot – Semprún mindenekelőtt hiteltelenségük, illetve hiteltelenné válásuk miatt bírálja. Nem másról van itt szó, mint a már idézett Szabó Miklós-féle tézisről, a párttal való együtt ingadozásról. Pártdokumentumokat és memoárokat idézve cáfolja az SKP függetlenségéről szóló frázisokat, és mutatja ki a szovjetektől való folyamatos függést, majd végigveszi a mindenkor ellenségnek beállított személyek, csoportok megbélyegzését, kirekesztését, kizárását. (Annyit maga is hozzátesz – ami különösen Európa keleti feléből nézve fontos –, hogy Sztálinnal ellentétben az SKP vezetőinek nem volt hatalmuk az „ellenség" fizikai megsemmisítésére.) A hitelességi válság mögött a sztálinizmus, a Komintern „tradícióinak" továbbélését, tehát a múlttal való szakítás hiányát véli felfedezni, alighanem helyesen, bár itt még nem hatol olyan mélyre, mint a néhány évvel későbbi *De szép vasárnap!*-ban, amelyben a marxizmus bizonyos vonásait – tehát nem csupán a gyakorlatot, hanem az eszmét is – bírálat tárgyává teszi.

A pártról írott kritika több helyütt önálló esszé méretét ölti, a legfontosabból a *Máshonnan Beszélő* lapjain rövid részlet olvasható magyarul – e szöveg online is hozzáférhető.[4] Felütése hatásos, behatóan idézi Fidel Castrót a kommunista párt mibenlétéről: „A Párt minden. Benne valósulnak meg a forradalmárok álmai; benne öltenek testet a Forradalom eszméi, elvei és ereje […]; ő a mi tanítónk, nevelőnk, útmutatónk […]; általa válunk valamennyien egyenként a legigazabb ügy spártai katonáivá […]; ő a letéteményese az eszméknek, tapasztalatoknak […]". A hosszú idézés oka: „Először is, mert […] ragyogóan foglalja össze a sztálini párteszményt, melyet a Komintern korában foglaltak törvénybe. Másodszor pedig azért, mert […] Fidel Castro […], aki éppenséggel nem ezen a párteszményen nevelkedett, de aki ezeket tökéletesen magáévá tette, miközben a kubai forradalom lemondott eredeti célkitűzéseiről […] és […] alapvetően a Szovjetunió és a kelet-európai országok társadalmi modelljét követi." Majd hozzáteszi, amit Castro elhallgatott: „a szervezet csúcsán szükség van egy legfőbb vezetőre", „a párt az ő egója és szuperegója", sőt „Ő maga a párt". Innen fejti ki Semprún kritikáját, amelynek fő tézise ebből adódóan, hogy a kommunista pártok öncélú szervezetek lettek, egykori forradalmi programjukat elárulták, és természetük szerint kitermelik a személyi kultuszt és annak tárgyát, a legfőbb vezetőt. Ez pedig minden, a Franco-rezsim ellen harcoló illegális SKP-aktivistát illető elismerés mellett egyedül a szakítást engedi meg lehetséges konklúzióként. Nagyjából pontosan a könyv közepén, a negyedik fejezet végén leszögezi: „Ég veletek örökre, elvtársak" (216).

Figyelemre méltók a „Federico Sánchez" sorsán keresztül a kommunista párt és az értelmiség viszonyáról írott eszmefuttatások is. Már a könyv elején olvasható, hogy a pártban az „értelmiségi" szó lehet átok és dicséret egyszerre (18). Másutt is az derül ki, hogy a mindenkori politikai érdek „oldja fel" e dilemmát: amikor megjelent *A nagy utazás,* egy pártközi találkozón a mozgalmi nevén jelen levő „Sánchez" egészségére ürítették poharukat a résztvevők, nem törődve a konspiráció megsértésével (306) – hiszen jól jött, mint „dísz" az SKP-nek. Másfelől Sánchez–Semprún 1964. áprilisi, kizárás előtti felszólalását Carrillo azzal torkolta le, hogy ez csupán „kispolgári intellektuel mazochizmus" (160).

A párt hitelességi válságát Semprún a kizárás párton belüli visszhangjának bemutatásával is jól érzékelteti. A legfelső SKP-vezetésen belüli öncsalás megrázó dokumentuma Irene Falcón írásban benyújtott hozzászólása. Falcón Dolores Ibárruri közeli munkatársa, korábban Komintern-káder, a Slánsky-perben kivégzett Bedřich Geminder élettársa volt. Az 1964. áprilisi VB-ülésen a szomszéd szobában tartózkodott, ugyanis a hangfelvétel zavartalanságának biztosítása volt a feladata. Semprún–Sánchez felszólalása után – amelyben hosszan beszélt Josef Frankról és a Slánsky-perről – szünetet rendeltek el, ekkor vették észre, hogy Irene Falcón zokog, egyértelműen a feltépett sebek miatt.

4 Lásd https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Beszelo_Mashonnan_1986_05/?pg=19&layout=s&query=semprun (A letöltés ideje 2020. december 22.)

Néhány nap múlva mégis ezt írta: „ha az ember elkezd kételkedni, szkeptikussá válik, az a kommunistaság végének kezdete" (167). Ez a magatartás sem csupán Európa nyugati felének kommunistáira volt jellemző.

Szintén tanulságos az alsóbb szintű pártkáderek reakcióinak taglalása. Természetes, hogy ők csupán a pártközpont tájékoztatójából értesültek az eseményekről, Semprún és Claudín álláspontját nem ismerhették meg. Mégis néhány kivételtől eltekintve egyöntetűen Carrillóékkal szolidarizáltak. A visszatekintő és bíráló Semprún Lenin egy kevésbé ismert, de figyelemre méltó tételére hivatkozik: „Ha valaki mindent az első szóra elhisz, az reménytelen idióta, akit senki sem vesz komolyan. Ha nincsenek dokumentumok, feltétlenül szükség van mindkét fél vagy több fél tanúinak kihallgatására, sőt »kínvallatására«, mégpedig tanúk előtt."[5] Felvetődik a kérdés, miért történhetett meg évtizedeken keresztül, hogy a kommunista párttagok mindegyike „reménytelen idióta" módjára viselkedett (és itt most nem azokról van szó, akiket erőszakkal térítettek „jobb belátásra")?

A párt hitelességi válságához hozzájárul az is, ahogy a múltjához viszonyul. Ennek kapcsán fontos megjegyezni az alábbi mondatokat: „ismét elcsodálkozol, hogyan működik a kommunistáknál az emlékezet. Vagyis a nem emlékezet. Ismét elcsodálkozol rajta, milyen szelektív a kommunisták emlékezete. Erre emlékeznek, azt pedig elfelejtik. Amazt pedig száműzik emlékezetükből. A kommunista emlékezet valójában nem emlékezet, mert nem tárolja a múltat, hanem cenzúrázza. A kommunista funkcionáriusok emlékezete pragmatikusan, a pillanatnyi politikai érdekeknek és céloknak megfelelően működik. Nem történeti, nem szemtanúi emlékezet, hanem ideologikus" (283–284). Magyarországon éppen a pártállami múlt során keletkezett források, illetve arra való visszaemlékezések vizsgálatakor sem elhanyagolandó e megfontolás.

Hol tartott mindezekhez képest az 1976–1977-es évek Semprúnja? A pártról írott kritika stílusa, a bírálat súlypontjai és logikája akár arra is engedhet következtetni, hogy valamiféle „érted haragszom" nézőpontjából szólalt meg – tehát nem tagadott meg minden közösséget a kommunizmussal, hanem annak programját, a forradalmat valamilyen módon támogathatónak is tartotta. Ennek ellentmond az „Ég veletek örökre, elvtársak" kategorikussága, amit aláhúz, hogy e mondatot az utolsó fejezetben megismétli. *A nagy utazás* Gérard-ja, az elkötelezett forradalmár a múlté, ahogy *A háborúnak vége* Diego Morája is. Semprún a baloldal diktatúrát igenlő szélsőséges szárnyától eltávolodott, ez biztos – a valóság megváltoztatásának marxi igényéről azonban érezhetően nem mondott le, az ezzel ellentétes magatartást ekkor is kapitulánsnak tartotta.

A könyv utolsó oldalai (389–391) mindenesetre adnak némi fogódzót. Semprún itt egy 1971-es (vagy 1970-es, ő maga sem biztos benne) élményére asszociált, ekkor a belgrádi reptéren véletlenül újra összefutott Ibárrurival, aki

5 Lenin, Vlagyimir Iljics: A pártválság. In *Lenin Összes Művei,* 42. kötet. 1920. november–1921. március. Bp., 1974, Kossuth, 228.

Federicónak szólította. A spanyol pártdelegációt vezető politikusnő és kísérete Moszkvába távozott, az őket kísérő idős jugoszláv funkcionárius azonban beszédbe elegyedett Semprúnnal. A szöveg tanúsága szerint Vlajo Vlajović néven mutatkozott be – ez feltehetően elírás, és Veljko Vlahovićról, a titói rendszer egyik vezető ideológusáról volt szó –, aki részt vett a spanyol polgárháborúban, majd az SKP 1948-at követő, Ibárruri által (is) vezényelt Tito-ellenes kampánya során az egyik leghevesebben mocskolt jugoszláv politikus volt. Most pedig azzal búcsúzott újdonsült ismerősétől: „ha látod (az 1964-ben Semprúnnal együtt kizárt – Sz. G.) Fernando Claudínt, add át üdvözletemet, és öleld át a nevemben". Ez amellett szól, hogy Semprún könyve írásakor bízott az autonóm gondolkodásukat megőrzött kommunistákban – ám az asszociációs lánc tovább is megy, vissza 1964-be, amikor Pasionaria fejükre olvasta, hogy „csacsi intellektuelek", ez pedig inkább arról tanúskodik, hogy nagyobbnak érezte a pártfunkcionáriusok hatalmát a gondolkodni képes kommunisták hatóerejénél.

Vitán felül áll, hogy Semprún *A nagy utazás* esztétikai színvonalát egyik későbbi művében sem tudta elérni, az *Autobiografía* sem kivétel ez alól. A könyv mégis figyelemre méltó és megőrzendő dokumentuma a kommunizmussal „bűnbe eső" és a hiteles baloldaliságot kereső európai értelmiség útkeresésének. Végső válaszokat nem tartalmaz, „ítélet nincs", ahogy Déry írta emlékező könyve címében, de mindenképp továbbgondolásra ösztönöz. Remélhetőleg lesz magyar kiadó, amely megismerteti vele – és esetleg a „folytatásának" tekinthető *Szívélyes üdvözlettel Federico Sánchez*zel is – a hazai olvasóközönséget.

(Semprún, Jorge: *Federico Sánchez. Eine Autobiographie.* Frankfurt/Main–Berlin–Wien, 1978, Ullstein.)